

случаях – даже ХХ в. Процесс осмысления фигуры Петра I и истории Северной войны 1700 – 1721 гг. в исторической литературе XVIII в. способствовал не только мифологизации этой исторической личности, но и тогдашних исторических событий. И. Голиков в развитие панегирической литературы первой половины XVIII в. на новом уровне продолжал возвышать русского царя и восхвалять победы русских войск в Северной войне. Одновременно с этим автор раскрывал место и роль казацкой Украины, но если участие украинских казаков и их правителей в этой войне сначала (до 1708 г.) подавалось в русле положительно-героической оценки, то после перехода гетмана Мазепы на сторону Шведского королевства характеристика участия Украины испытывает кардинальные изменения.

**Ключевые слова:** Иван Голиков, Петр I, Иван Мазепа, украинско-российские отношения, казачество, Северная война.

**Рецензент:** Т.В.Чухліб, д.і.н., провідний науковий співробітник (Інститут історії України НАН України).

УДК 908:372.48:019.911(477.74)

**Тарас Гончарук**

**ЧУМАЦЬКИЙ ПРОМИСЕЛ І ОДЕСА  
(за матеріалами газети «Одесский вестник»  
кінця 1850-х – середини 1860-х рр.)**

У статті розглядаються публікації газети «Одесский вестник» 1858 – 1867 рр. присвячені чумацькому промислу. Зокрема, аналізуються публікації: про труднощі чумацьких перевезень до Одеси; про вплив чумаків на стан одеських вулиць; про випадки, коли чумаки ставали в Одесі жертвами кримінальних елементів і поліцейського свавілля; про обман чумаків одеськими перекупниками і ін. Робиться висновок, що «Одесский вестник» не лише висвітлював питання, пов'язані з перебуванням в Одесі чумаків, але й нерідко виступав на їхній захист.

**Ключові слова:** чумаки, Одеса, «Одесский вестник».

В історичній літературі вже приділялася увага місцю Одеси в історії чумацького промислу у зв'язку з участю чумаків в транспортуванні до одеського порту в ХІХ ст. зерна. Зокрема, цього питання торкалися у своїх працях Н. Букатеви<sup>108</sup>, І. Слабєєв<sup>109</sup>, О. Гордуновський<sup>110</sup> та ін. Однак при вивченні зв'язків найбільшого міста України середини ХІХ ст. та чумаків дотепер недостатньо уваги приділялося такому джерелу, як преса. В цьому питанні передусім слід звернути увагу на одну з провідних тодішніх газет Наддніпрянщини «Одесский вестник» (далі – ОВ). В

<sup>108</sup> Букатеви<sup>108</sup> Н. Чумацтво на Україні. Исторично-этнографічні нариси. – Одеса, 1928. – С. 36 – 42.

<sup>109</sup> Слабєєв І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел та його роль в соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини ХІХ ст.). – К., 1964.

<sup>110</sup> Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у ХІХст. – Черкаси, 2010. – С. 111, 118, 205 – 208, 211, 218.

пропонованій статті будуть розглянуто згадки про чумаків на шпальтах цієї газети в кінці 1850-х – середині 1860-х рр. – часу занепаду чумацького промислу, який співпав з нетривалим періодом так званої «гласності» (досить популярне слово в Російській імперії з кінця 1850-х рр. й, зокрема, на шпальтах ОВ<sup>111</sup>), який мав місце напередодні та на початку буржуазних реформ. У цей час ОВ звертав увагу на численні проблеми міського життя й щодо шляхів вирішення багатьох з них на шпальтах газети спалахували досить гострі дискусії. У зв'язку зі зазначеними проблемами, дописувачі газети торкалися й питань стану чумацького промислу.

Важливу увагу ОВ приділяв стану шляхів, якими підвозилися до Одеси головні експортні товари, передусім, зерно. Так 1860 р. в газеті було вміщено статті А. Шмідта, що готував своє статистичне дослідження Херсонської губернії, в яких наводилися відомості й щодо чумацьких перевезень, зокрема, про їхню вартість («чумаки беруть з відстані 100 верст з чверті пшениці 1 крб. сріблом, 250 та 400 верст – 2 крб.сріблом». – зазначав А. Шмідт) та обґрунтовувалася необхідність заміни чумаків залізницями<sup>112</sup>.

Дописувачі ОВ неодноразово звертали увагу на складнощі, які мусили долати чумаки дорогою до Одеси. Особливу увагу газета звертала на здирства, що мали терпіти чумаки на шляхах Херсонської губернії від землевласників та їхніх представників. Так автор передовиць «Малюк» (вочевидь редактор газети – М. Сокальський) 1863 р. наводив уривок з листа до нього знайомого: «Я виїхав з Берислава великою дорогою, яка прямує до Балти. Обігнавши кілька обозів чумаків, я підїхав до трактиру в 30-ти верстах від Берислава й бачу таку картину: єврей-шинкар красується на першому плані, підперши бік рукою та про щось повеліваючи міркує, а перед ним стоїть цілий натовп чумаків на колінах. Підїхавши поближче, я поквапився дізнатися у чому справа. Виявилось, що чумаки, проходячи мимо, домовилися з трактирником випасти волів й напоїти їх за 10 коп. сріблом за кожного. Якою б не була великою ця платня, але чумакам потрібно було піти на неї; інакше воли, чого доброго, не пішли б далі, та й далі – на відстані 100 верст – всі шинки належать цьому ж єврею, який, про всяк випадок, взяв би своє, якщо не в першому то в останньому трактирі. Попасши волів, чумаки збиралися їх поїти, але єврей вже роздумав. Побоюючись, що воли виберуть усю воду і її неvistачить для проїжджих, які підїхали з Каховського ярмарку, він заборонив поїти та вимагав, щоб чумаки йшли

<sup>111</sup> Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.). – Одесса, 2002. – С. 23.

<sup>112</sup> Шмидт А. Пути сообщения // Одесский вестник (далі – ОВ). – 1860. – 8 марта; Шмидт А. Пути сообщения в Херсонской губернии // ОВ. – 1860. – 15 марта.

вперед ще верст 20 і там поїли худобу.... Що робити? – гроші вперед віддано, воли стомлені, а шинкар й знати нічого не хоче, пропонуючи «квіток», по якому дадуть водопій на наступній зупинці.... Чумаки просять, навіть на колінах просять, – але рішення шинкаря тверде і чумаки йдуть з «квітком», похиливши голову, далі...»<sup>113</sup>.

Постійний дописувач газети О. Ерделі (пізніше став відомим в краї земським діячем та адміністратором) в своїй статті 1863 р. наголошуючи: «Відомо, що торговельний рух здебільшого проходить ...дорогами, що називаються транзитними та чумацькими», зауважував, що уряд та місцева влада ніяк не сприяли покращенню їхнього стану («на практиці, жодна чумацька дорога, ніколи не виправлялася коштом земства», – писав він) й «вони ніколи й ніким не виправляються, а греблі та мости влаштовуються та утримуються власниками тих земель, якими ці дороги проходять». О. Ерделі, як поміщик, вважав цілком законним, що землевласники мають права на відшкодування своїх витрат за рахунок стягнень з чумаків. Водночас дописувач ОВ вважав неправильним, що ці стягнення ніяк не регламентувалися й іноді були надто обтяжливими, особливо, коли стягування платні за водопої, випас худоби та ін. віддавалися в оренду. «Хто не знає кричущих сцен, – писав О. Ерделі, – коли шинкар, маже завжди єврей, розіграє важливу роль повелителя, перед яким принижено розкланюються чумаки, благаючи його збавити щось з непомірної ціни, яка ним призначена за водопій волів, нерідко в гнилому болоті й за бідний випас, на місці, де давно зникли усіякі ознаки рослинності? Кому невідомо, як іноді чумаки, доведені до відчаю надмірними вимогами, від приниження переходять до погроз, що супроводжуються галасливою сваркою, криками й лайкою й сцена закінчується огидною бійкою, після якої винними завжди залишаються чумаки, які платять дорогий викуп за заарештованих волів або запивають мирову не менш дорогим могоричем»<sup>114</sup>. Неодноразово, зверталася увага на те, що саме на шляхах найближчих до Одеси стягнення з чумаків були найсильнішими. «Березівка – ось Рубікон для чумака! Переваливши за неї, він цілковито потрапляє в кігті стоокого ненаситного чудовиська», – писав автор нариса 1865 р., що слідував «Благодацьким чумацьким шляхом до Одеси» (Ольвіополь – Березівка – Одеса)<sup>115</sup>. Часто автори статей на цифрах доводили колосальні здирства, що їх мали терпіти дорогою до Одеси чумаки, що призводили останніх до остаточного зубожіння (див. додаток 1).

<sup>113</sup> Маляук. С проселка (письмо восьмое) // ОВ. – 1863. – 1 августа.

<sup>114</sup> Эрдели А. Проселочные или транзитные дороги, как статья дохода // ОВ. – 1863. – 26 октября.

<sup>115</sup> Белокурый. От Буга до Одессы. I. // ОВ. – 1865. – 2 февраля.

На шпальтах ОВ зверталася увага і на стан шляхів до соляних промислів одеських лиманів. Відомий статистик І. Шмаков в своїй статті звертав увагу наскільки важливим для чумаків, що привозили зерно до Одеси був соляний промисел запроваджений М. Новосельським у Северинівці. «...Северинівську сіль, – писав він, – беруть чумаки та візники, що постачають до Одеси хліб з північних повітів Херсонської губернії й з губерній Київської, Подільської та Волинської. Можливість мати в будь-який час вантаж на зворотній шлях не може не мати сприятливого впливу на здешевлення цін постачання хліба й на добробут численного прошарку народу, який займається візництвом». Перешкодою ж для цього автор вважав стан шляху від Одеси до промислів. «Дорога від Одеси до Северинівського промислу, якою постійно тягнуться в обидва боки величезні транспорти – гірше будь-якої критики. Починаючи від Нарішкінського узвозу<sup>116</sup>, шосе являє собою вигляд бурхливого моря й між хвилями пірнають чумацькі, волові та кінні фури, стомлюючи худобу та ламаючись на кожному кроці. Далі йдуть сипучі піски до підйому на височину. Міст влаштований не доїжджаючи до підйому, зі своєю пробитою настилкою, дуже несприятливий для проїзду, але сприятливий для ломки фур. Підйом має чимало перешкод для проїзду: він крутий, бруківка його перерита, по бокам глибокі канави. Вийшовши на високу площину, чумак при добрій погоді знайде більш-менш пристойну дорогу, на якій є різні дорожні споруди як-то: незручні для проїзду мости та відремонтовані й забезпечені усіма напоями корчми, де вельми дорого беруть за водопій та випас худоби по степах, що належать навколишнім землевласникам». – писав І. Шмаков, дивуючись чому не знайшлося грошей на ремонт дороги до промислів. Статистик звертав увагу на складнощі, що виникають у чумаків під час слідування до промислів у дощову погоду. Він наводив приклад сильних дощів червня 1865 р.: «Чумаки, що приїхали по сіль дуже потерпають від дощів, не маючи можливості вирушити в путь, хоча чимало з них вже завантажилися сіллю. 22 числа [червня 1865 р.] ввечері ...Одна з чумацьких валок, завантажених сіллю, прямувала досить вузькою греблею, влаштованою на промислі. Раптом грянув удар грому, що вбив наповал одного з волів у валці, що стояла поруч. Воли, запряжені в фури, шарахнулися в бік й дві фури перекинулася у воду. З 50 пудів солі зібрали лише 24 пуди; 26 пудів загинуло невідворотно. Хто винний у цьому випадку? За що чумак втратив 26 пудів солі, за яку він платив по 34 коп. за пуд, тобто 8 крб. 84 коп.?). І. Шмаков вважав, що в таких випадках, держава має

<sup>116</sup> Тепер – узвіз О. Марінеско.

компенсувати втрати як чумаку, так і власнику промислів М. Новосельському (можливо, втрати останнього цікавили І. Шмакова більше, ніж втрати чумака), не стягуючи з них вартість акцизу за втрачену сіль, подібно до того, як законом було постановлено не стягувати акцизу з солі, що була втрачена під час загибелі каботажних суден на морі. «Обставини досить схожі, – писав І. Шмаков, – сухопутне каботажне судно – чумаки – зазнав катастрофи; сіль загинула в озері, – отже, не варто вимагати за неї акцизу, на підставі того, що випадок цей досить близько підходить якщо не до букви, то до духу закону»<sup>117</sup>.

Не могла оминати газета й обставин перебування чумаків в місті. В тому числі і у зв'язку з важливою проблемою «брудної» та «пильної» Одеси (за відомими висловом О. Пушкіна) – стану її шляхів. Саме чумацьких волів дехто з одеських авторів вважав головними винуватцями поганого стану одеських вулиць. Гостра дискусія щодо засобів здійснення брукування одеських вулиць виникла на сторінках ОВ та «Journal d'Odessa» 1860 р. Її учасники, зокрема, пропонували стягувати на брукування вулиць спеціальний податок з експортного зерна. Постійний дописувач ОВ Г. Кузьменко щодо таких пропозицій писав: «Життєву стихію Одеси складає хлібна торгівля. ...хлібна торгівля складає для неї все – все, а між тим для цієї торгівлі містом не зроблено нічого. Неможна вказати на жодний майдан, який би відповідав величезному припливу транспортів з хлібом, що не мають притулку, тоді як для цього предмету мали б бути збудовані красні площі. Маючи у своєму володіння 30 тисяч десятин<sup>118</sup> землі, місто могло б для цього пожертвувати хоча б 30 десятин. Щоправда не можна сказати, щоб не було майданів – вони були, а деякі і тепер вціліли, але в розмірах надто малих, при тій величезній хлібній торгівлі, яку веде Одеса. Колись в Одесі було п'ять площ: 1) на Новому базарі; 2) на Старому Базарі; 3) в Колонії, де тепер стоїть Лютеранська церква<sup>119</sup>; 4) Театральна та 5) Соборна. Окрім того, в передмісті були дві Сінні площі: Стара та Нова; остання вже так забудована, що перетворилася на вулицю. Поки торгівля хлібом в Одесі не була такою величезною, цих площ було достатньо; але з розширенням її місто, замість збільшення площ, почало обмежувати їх, а в деяких місцях зовсім знищив. Так колись, транспорти зупинялися на Старо-базарній та Ново-базарній площах; – тепер площа Старого Базару, від різних забудов і від крамниць, не дає жодного притулку транспортам з хлібом; площа Нового Базару лише наполовину служить прибутком для транспортів, а інша її половина теж занята балаганчиками усіляких видів. Не дивлячись на то, що ця площа і досі ще

<sup>117</sup> Шмаков И. Севериновский соляной промысел // ОВ. – 1865. – 1 июля.

<sup>118</sup> Одна десятина дорівнювала 1,09 гектара.

<sup>119</sup> Верхня Колонія – район теперішньої вул. М. Новосельського та прилеглих вулиць.

незабрукована й на ній і в найбільш спекотну пору не завжди висихає багнука, транспорти, мимоволі, мають шукати на ній притулку, хоча там може поміститися не більше трьохсот возів. Площа Театральна, що мала значення для плац-парадів, забудована крамницями Палерояля, а плац-парад перенесено на Соборну площу; місце-ж, яке залишилося ще за влаштуванням плац-параду, віддано під забудову купцю Папудову. Є ще новий майданчик для хлібу – на Пересипу, але він і малий і відведений на болотяній відкритій місцевості. Неможна не згадати про пустир, що виконує роль майдану – це ще незабудована, досить велика місцевість в передмісті – Молдаванці, поблизу Черепеннікова мосту, де знаходять притулок транспорти, що слідує по Тираспольській дорозі. Кожен запитає, де ж поміщаються транспорти, які входять до Одеси десятками тисяч. Майданів не вистачає і сотій їхній частині – так що мимоволі зупиняються вони на вулицях й терплять усі складнощі від такого розташування. Від того в Одесі і трапляється на деяких вулицях велика тиснява та штовханина»<sup>120</sup>. Свою статтю Г. Кузьменко завершував як загальним висновком щодо ставлення міської влади до потреб візників зерна, так і пропозиціями щодо можливого вирішення вищезазначеної проблеми. «З цього усього видно, – писав Г. Кузьменко, – що місто Одеса, отримуючи і раніше частину мита від нашої пшениці, не лише не зробило нічого для торгівлі хлібом, але ніби намагалося витіснити її на задній план, позбавивши навіть і колишнього притулку.... Тепер, коли пропонується  $\frac{1}{2}$  копійчаний податок... ми вправі бажати, щоб серед нас (тобто землевласників виробників зерна, від імені яких і говорив Кузьменко. – Т.Г.) були допущені виборні, які б заявили ...про наші потреби, а потреби наші є невеликими: 1) Нам потрібні просторі та зручні дороги на в'їзді [до міста], звичайно, із освітленням; 2) Такі ж майдани для транспортів зі затишком і з зручностями поблизу, для задоволення худоби та людей»<sup>121</sup>.

Звинувачення на адресу возів з зерном, як головних винуватців псування одеських вулиць під час зазначеної дискусії лунали часто. Редактор газети М. Сокальський в жовтні 1860 р. підвів деякі підсумки дискусії «намагаючись звести до одного результату 19 різних точок зору, що висловлювалися з приводу питання про брукування» вулиць<sup>122</sup>. Він торкнувся й питання про чумаків. Адже деякі з дописувачів газети «Journal d'Odessa» пропонували саме з виробників та перевізників зерна встановити податок на корить ремонту одеських вулиць. «Деякі з авторів, яких ми розглядаємо... – писав

<sup>120</sup> Кузьменко. Отношения землевладельца Одесского района к вопросу об одесских мостовых // ОВ. – 1860. – 8 октября.

<sup>121</sup> Там само.

<sup>122</sup> Сокальський Н. Свод различных мнений, выраженных в одесских журналах по поводу мостовых // ОВ. – 1860. – 11 октября.

М. Сокальський, – говорячи про тісний зв'язок брукування з вигодами виробника, зазначають, що було б справедливо покласти на них безпосередньо усі видатки з облаштування бруківки, бо псування відбувається передусім від «возів» на яких привозять до міста хліб і на яких потім звозять його до гавані»<sup>123</sup>. Редактор щодо подібних планів зауважив: «Не зупиняючись на дивності такої пропозиції, ми зауважимо..., що вулиця наші насправді псуються від возів, які перевозять зерно з магазинів в гавань (але не від чумацьких валок, яких в центральній частині міста ніколи майже не видно) й в цьому винні не виробники, а мешканці Одеси, що влаштовуються свої магазини по усім можливим вулицям, всупереч правил про міський благоустрій і навіть всупереч інтересам самих мешканців міста». Редактор ОВ був цілком згоден з наведеними вище аргументами Г. Кузьменка про відсутність в Одесі належного розміру площ, для чумацьких возів. Що ж до пропозиції стягувати на заставах (караульнях) з приїжджаючих до Одеси податок на користь брукування місцевих вулиць М.Сокальський писав: «На нашу думку, поставити заставу – значить, не збирати мито на користь міста, а обкласти безпідставним податком усіх чумаків та фурщиків на користь панів заставних наглядачів та, ще гірше, оглядачів. Цей засіб не витримує критики»<sup>124</sup>.

Дискусія щодо шляхів покращення одеських вулиць про дожувалася на шпальтах газети й у наступні роки. «Хто, наприклад, найбільше псує мостову? – запитував дописувач ОВ І.Геогриєвич в статті 1861 р. і зауважував. – Відповідь на це досить проста: коні, екіпажі та вози, особливо з важкими вантажами». Тому народжувалися ідеї брукувати одеські вулиці за рахунок спеціального податку з експорту зерна. Інакше кажучи, словами того ж дописувача: «щоб мостову будували – десь сто тисяч возів, що прибувають до Одеси з зерновим хлібом». До речі, сам І. Геогриєвич вважав ще несправедливим, бо далеко не лише чумацькі вози з зерном псували одеські вулиці<sup>125</sup>. Іншій дописувач газети в статті 1861 р. щодо ролі візників хліба в псуванні одеських вулиць був більш категоричним. Він вважав, яким би матеріалом не були бруковані вулиці Одеси, вони б знов швидко зіпсувалися б, «якщо не усунути головну, найбільш шкідливу, причину шкоди мостовим в Одесі – а саме візників, які перевозять хліб з магазину до магазину й з магазинів до гавані, а також валок, що приходять з губерній з хлібом». Отже, биндюжники та чумаки були на його думку головною перешкодою для благоустрою в Одесі. Вихід з цієї ситуації дописувач вбачав у винесені хлібних

<sup>123</sup>Там само.

<sup>124</sup>Там само.

<sup>125</sup> Геогриєвич И. Старый вопрос о мостовых в новой форме // ОВ. – 1861. – 7 февраля, 9 февраля.

«магазинів» (тобто складів) за межі центру міста та розташуванні їх від Пересипу до гавані та поблизу гавані в карантинній балці та у передмістях, де мали б відпочинок і чумаки («На Пересипу та на Новій Слобідці можна відвести місця для їхніх стоянок та пасовиськ й утримувати в доброму стані ставок розташований в гирлі Дюковської балки»<sup>126</sup>). З такими пропозиціями не погоджувався вищезгаданий Г. Кузьменко. Через надзвичайну важливість для Одеси зернової торгівлі, він вважав неможливим обтяжувати чумацькі перевезення й хлібні магазини (склади) виносити за межі центру не раніше, ніж вони будуть збудовані на околицях. «Хіба мало обтяжене наше місто, – писав Г. Кузьменко: – воно не має площ, а в майбутньому може позбавитись ще й шляхів. Варто лише зрозуміти, що чумаки входить в місто довгою чередою і що кожен з них веде не менш ніж п'ять возів; якщо він з почуття поваги уступить зустрічному городянину дорогу, то воли, що йдуть позаду, які не знають почуття поваги, не поступляться ані на крок; – внаслідок такої непоступливості постраждає вісь [возу] або городянина, або чумака й таким чином рух дорогою надовго припиниться»<sup>127</sup>.

Коли все більші площі вулиць Одеси почали вкриватися гранітом, деякі автори ОВ звинувачували чумаків в їхньому забрудненні. Навіть 1867 р., коли чумаків в місті значно поменшало, один з авторів ОВ писав: «Ми самі були свідками, як іногородні мешканці, приїхавши до Одеси восени й проїжджаючи по Преображенській вулиці, усміхалися та недовіркою дивилися в очі, коли їм казали, що це гранітна бруківка: вона була буквально затоплена багнюкою. Хто ж винен в цій справі? Дехто звинувачує домовласників; але чи здатні ці останні доглянути за чистотою, коли невдовзі після очищення бруківки двірником, валка чумаків в 200 або 300 возів нагряне та обступить ваш будинок»<sup>128</sup>.

Проте і щодо впливу чумаків на забруднення вулиць Одеси думка ОВ не була однозначною. Так автор замітки на шпальтах ОВ 1864 р. писав: «До числа вуличних курйозів слід віднести такі експлуатації будочників та двірників. До одного будинку на Італійській вулиці<sup>129</sup> досить часто підїжджають вози із зерновим хлібом для зсипання його в магазин. Звичайно, що від волових возів, які стоять на одному місці годину чи дві, залишається на вулиці усіяке сміття. Поліцейські служителі, що мусить спостерігати за чистотою, вимагають очистки вулиці від двірників, отримавши від візників від 2-х до п'яти коп. з возу винагороди – але невідомо за що. Зрозуміло, що в такому

<sup>126</sup> Т-зи Хр. Магазины или – мостовые и квартиры // ОВ. – 1861. – 16 марта.

<sup>127</sup> Кузьменко Г. Еще по делу об одесских мостовых // ОВ. – 1861. – 7 сентября.

<sup>128</sup> Аркадий К. Заметки // ОВ. – 1867. – 9 февраля.

<sup>129</sup> Тепер – вулиця Пушкінська.



випадку очистку вулиць мають взяти на себе поліцейські служителі... Але частіше купи сміття й навозу залишаються неприбраними; їх звальюють частково у канави, а частково – по балкам. Необхідно було б зобов'язати візників вичищати та підмітати вулицю й забирати сміття на їх-же підводи: цим би заходом, звичайно, припинилися б *безгрішні* доходи. Двірники, в свою чергу, не сплять. Вони не видають візникам мітли та лопати, поки не отримають з кожного возу кілька копійок контрибуції. Наскільки нам відомо, візники охоче б підмітали вулиці, якщо не зустрічали спротиву з боку двірників. Ми добре пам'ятаємо, як один двірник, з відома свого ж хазяїна, дочекавшись вивантаження мішків з зерновим хлібом, встиг захопити з возів чемарки, шапки та інші речі візників, які були змушені заплатити по 5 коп. за сміття, що залишилося на вулиці. Усі прохання мужиків про повернення їм власних речей були марними, а готовність їх прибрати та вичистити вулицю – залишилася без уваги. Нам здається, що краще за все – візникам мати свої мітли та лопати, щоб позбавитися від зазіхань поліцейських служителів та утисків двірників»<sup>130</sup>.

Торкалася газета й питання стосунків чумаків з місцевою поліцією та кримінальними елементами. Притому чумаки лише зрідка згадувалися як співники останніх, а переважно – як жертви шахрайства та здирництва. Так колишній кирило-мефодієвець одеський домовласник та дописувач ОВ М. Савич надзвичайно обурився, коли 1860 р. один місцевий автор відніс чумаків до «різного ґатунку шукачів пригод та фортуни», які прибували до Одеси<sup>131</sup>. «Невже п. К.М. – зазначав М.Савич, – ...не знає, що чумаки найчесніший та найсмирніший народ у світі й слугують досить часто дійною короною для будочників. Кому в Одесі не доводилося бачити або чути, як будочники вимагають від чумаків по копійці або по дві з возу за те, що валка зупинилася на вулиці, поки чумаки розпитують, до якого магазину підвезти свій вантаж, а у випадку відмови, хто не бачив, як будочник безцеремонно стягає з возу першу свитку, що йому сподобається, та й ще погрожує затягнути до поліції»<sup>132</sup>. Про те, що чумаки в Одесі надзвичайно терпіли від дій кримінальних елементів різного ґатунку зазначалося в літературі XIX – початку XX ст. Між іншим, вказувалося на факти крадіжок, переховування (в тому числі в одеських катакомбах) та перепродажу чумацьких волів. Про це писали колишній керівник одеської поліції В. Антонов, дослідник економічної історії міста, цензор С. Плаксин<sup>133</sup>, про це згадувалося й в українській

<sup>130</sup> Летучие заметки // ОВ. – 1864. – 11 февраля.

<sup>131</sup> К.М. Учители осторожности // Одесский вестник. – 1860. – 12 июля.

<sup>132</sup> Савич Н. Ответ на статью Г.К.М. «Учители осторожности». Ночные сторожа // ОВ. – 1860. – 26 июля.

<sup>133</sup> Плаксин С. Коммерческо-промышленная Одесса и ее представители в конце девятнадцатого столетия и историй развития торговых фирм с приложением адресных сведений. – Одесса, 1901. – С. 72.

чумацькій пісні записаній О.Маркевичем (автором цієї пісні був одеський домовласник Т. Василенко<sup>134</sup>).

ОВ згадував на найбільш кричущі факти шахрайств, жертвами яких ставали чумаки. Одеські аферисти могли бути досить винахідливими. Про одного з них розповідав нарис «Спекулянт-аферист або й малим задоволений» (див. додаток 2). Його герой цілком заслужив би звання «предка Остапа Бендера» (вислів К. Паустовського). Звичайно, чумакам було важко розпізнати такого майстерного афериста. Показово, що згідно змісту нариса саме чумаки найбільше постраждали від дій цього «майстра». Вочевидь, по-перше, таких простодушних людей, якими здебільшого були чумаки, легше було ошукати, а по-друге їх можна було дурити безкарно. Адже в поліцію вони б не стали звертатися, щоб марно не витратити час. В коротких кореспонденціях газети згадували факти коли чумаки в Одесі страждали від дій як шахраїв, так і поліціантів (див. додатки 3-4). Водночас, газета вказувала і на випадки, коли поліціанти розшукували вкрадених чумацьких волів. Переважно це траплялося випадково, під час нічних обходів міста козаками<sup>135</sup>. Проте були й виключення. Так, дописувач ОВ і водночас поліцейський В. Барановський повідав, як йому на одеському ярмарку (район Пересипу) вдалося розпізнати та викрити крадія чумацьких волів та возу (за словами В. Барановського, «заарештований, не зважаючи на свій ображений тон, не міг відповісти на найпростіші запитання: «яке тавро у цього вола?» або: «який квач в твоїй мазанці?»)<sup>136</sup>.

ОВ у своїй передовиці 1866 р. навів витримки з промови гласного міської думи та колишнього міського голови Одеси С. Яхненка про погіршення криміногенної ситуації в місті, а також і про поширення «крадійства іншого ґатунку» – «крадійства комерційного»: обважування, обмірювання та інших махінацій під час торгівлі пшеницею<sup>137</sup>. Насправді, між діями шахраїв та діями деяких одеських «комерсантів» щодо чумаків важко було помітити велику різницю. Від кінця 1850-х рр. ОВ звертав увагу на дії так званих «кулаків» та «факторів» – перекупників в хлібній торгівлі, від дій яких страждали чумаки. В статті 1860 р. детально розбиралося два прийоми, якими «кулаки» обдурювали чумаків при закупівлі зерна, зазначаючи: «Здійснюються й інші витівки з чумаками, але усіх їх не перелічиш»<sup>138</sup>. Газета звертала увагу як «туманяють чумаків» і так звані «фактори»<sup>139</sup>. Анонімний дописувач у замітці «Витівки факторів»,

<sup>134</sup> Маркевич А. Одесса в народной поэзии. – Одеса, 1894. – С. 17–18; ДАОО. – Ф. 150. – Оп. 1. – Стр. 11. – Арк. 15.

<sup>135</sup> Городские происшествия // ОВ. – 1863. – 14 декабря.

<sup>136</sup> Барановский В. Полицейская хроника Крестовоздвиженской ярмарки // ОВ. – 1862. – 29 сентября.

<sup>137</sup> Зулкурнай. Листок. IX // ОВ. – 1866. – 14 мая.

<sup>138</sup> П. Одесский листок // ОВ. – 1860. – 16 января.

<sup>139</sup> Перетц П. Одесский фактор (фельетонный тип) // ОВ. – 1865. – 10 июня.

зокрема писав: «Серед факторів є представники різних націй та станів. Більшість складають євреї; за ними йдуть росіяни, греки, німці та болгари; серед них зустрічаються богослови, які не закінчили курсу, збанкрутілі торговці, відставні військові та ін. На світанку вдвох або втрьох, виїзять фактори на бричці за кілька кілометрів від митниці на зустріч чумакам. Побачивши валку, вони під'їзять до неї, питають звідки, якій хліб та чий?. Якщо *панський* – їдуть далі; якщо *свій*<sup>140</sup> – беруть пробу, торгуються й не відчепляться від чумаків доти, поки не зійдуться з ними у ціні». Далі дописувач детально розглядав подальші шахрайства «факторів», що змушували чумаків продавати зерно за безцінь. «Найскладнішим, – писав анонімний автор, – для факторів обдурити так званих «буців», мешканців віддалених місць Київської або Подільської губернії. «Занадто завзяті, ці прокляті». – говорять фактори»<sup>141</sup>. Газета вказувала, що обдурювання чумаків при прийомі зерна було звичайною справою не лише для «кулаків» та «факторів», але й для «поважних» одеських маклерів та комісіонерів. Дописувач ОВ 1865 р. наважився навіть навести ініціали трьох найбільш недобросовісних маклерів (див. додаток 5). Загалом, газета констатувала, що становище чумаків в Одесі на кінець 1850-х рр. значно погіршилося у порівнянні зі «золою добою» одеської торгівлі в перших десятиліттях ХІХ ст. Чумаків не лише ошукували шахраї та комерсанти, але й їх позбавляли приробітку щодо перевантаження зерна за що свого часу «охоче бралися чумаки», проте на кінець 1850-х рр. зазначені роботи в Одесі монополізували шайки, які «через своїх агентів стежили за валками й підмічали, де вони мають розвантажуватися», а конкурентів просто били<sup>142</sup>.

Як зазначалося вище ОВ в середині ХІХ ст. був однією з провідних газет Наддніпрянщини, тому його дописувачів чумацтво, як явище цікавило не лише у зв'язку з інтересами одеської торгівлі. Так, автор розлогої статті «Кілька слів про чумацький промисел» 1866 р. детально розглядав складнощі, чумацьких перевезень кримської солі до різних регіонів України<sup>143</sup>. На шпальтах ОВ іноді згадувалися випадки кримінального характеру, що траплялися з чумаками далеко за межами Одеси. Наприклад, 1862 р. ОВ повідомляв: «У Волинській губернії, поблизу с. Войновиці, пані Малиновської трапилася така пригода. З м. Бердичева поверталися порожняком чумаки до Катеринославської губернії, до свого місця проживання. Їх було дев'ятеро осіб. Дорогою вони зупинилися в лісі, щоб погодувати волів. В цей час наздогнав їх якийсь селянин в возі пофарбованому в зелений колір й запряженому добрим конем з

<sup>140</sup> В оригіналі слова «панський» та «свій» написано українською та виділено курсивом.

<sup>141</sup> Прodelки факторов // ОВ. – 1864. – 5 марта.

<sup>142</sup> Фагот. Одесский листок // ОВ. – 1861. – 20 июня.

<sup>143</sup> Несколько слов о чумацком промысле // ОВ. – 1866. – 8 сентября.

товстою дугою. – «Нехай вам Бог допомагає добрі люди! Біда в мене трапилася: померла дружина і ось я с донькою (при ньому була молоденька дівчина) справляю за нею поминки. Випийте ж горілочку та закусить булочками!». Чого ж було відмовлятися. Горілка та булки були до смаку чумакам; але невдовзі після закуски вони подуріли. На щастя, в цей час їх наздогнав інший обоз чумаків-земляків, що йшли порожняком. Шахрай, побачивши невдачу, втік. Між тим, один з дев'яти чумаків на місці помер; а інших відпоїли холодною водою. На нижній корці хлібів, зсередини, знайшли щось схоже на мак. Без сумніву, це був дурман. Шахрай не встиг добратися до чумацьких грошей»<sup>144</sup>.

Таким чином, дописувачі ОВ торкалися питань функціонування чумацьких перевезень до Одеси у зв'язку з низкою проблем тогочасного одеського життя: станом шляхів та перевезень зерна до Одеси, благоустроєм міста, криміногенною ситуацією, особливостями та негараздами місцевої торгівлі. Як і інші тогочасні газети, ОВ дивися на чумацтво, як на явище відмираюче, що цілком закономірно мало бути замінене залізницями. Однак притому газета не лише палко захищала чумаків від усіляких утисків, але й пропонувала конкретні заходи для покращення стану чумацького промислу. Слід констатувати, що Одеси на шпальтах ОВ в цілому виглядала, як не надто дружелюбне по відношенню до чумаків місто. З одного боку, це було пов'язано з традицією викривати соціальні проблеми (звичайно, в межах дозволеного), що було притаманно для тогочасних публікацій ОВ, як газети загалом ліберального спрямування. З іншого, як зазначалося вище, кінець 1850-х–1860-ті рр. був як завершальним періодом в історії чумацьких перевезень до Одеси, так і кінцем «золотої доби» одеської хлібної торгівлі. Тому в зазначений час стосунки чумаків та Одеси були вже далекими від майже ідилічних 1810-х – 1840-х рр., коли, згідно з відомою піснею, чумакам було «в Одесі добре жити»<sup>145</sup>.

### **Додатки:**

#### **1. Замітка «Чумацьке візництво до Одеси» з газети «Одесский вестник» за 1860 р.**<sup>146</sup>

«Со всех сторон продолжают доходить к нам известия о превосходном состоянии хлебов и трав. Нынешняя весна – одна из

<sup>144</sup> Необыкновенное происшествие // ОВ. – 1862. – 17 ноября.

<sup>145</sup> Максимович М. Украинские народные песни. – М., 1834. – Ч.1. – С. 167; Рудченко И. Я. Чумацкие народные песни. – Киев, 1874. – С. 117; Маркевич А. Одесса в народной поэзии. – С. 8; Українські народні пісні в записах Доленги-Ходарковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся). – К., 1974 – С. 68; Ващенко В.П. Десятиріччя бурхливого розвитку (1800 – 1861 рр.). міське управління і господарство // Історія Одеси /Голов. ред. В.Н.Станко. – Одеса, 2002. – С. 112.

<sup>146</sup> Чумацкий извоз в Одессу // ОВ. – 1860. – 14 мая.

самых благоприятных для земледелия: достаточно влаги и тепла и не было еще того зноя, какой в прежние годы губительно действовал на растительность в конце апреля и в первых числах мая. При подувшем в последние дни северном ветре поддерживается в воздухе, особенно по ночам, даже некоторая свежесть, что, по замечанию землевладельцев, замедлит несколько развитие саранчи. Подножный корм открылся по всему краю, чем должно облегчиться движение обозов в Одессу по степным дорогам. По видимому, не скоро еще суждено нам заменить иными искусственными путями эти первобытные дороги, которые до сих пор остаются в том же девственном виде, в каком застала их история нашего края. Известно однако ж, что дороги эти хороши только в сухую пору, и становятся труднопроходимы после всякого порядочного дождя, так что толпы обозчиков, доставляющих земледельческие богатства в наш край, с трудом выручают что-либо для своего скудного прокормления. Вот недавний случай, по которому можно судить о выгодах степного извозчика (чумака). На днях пришел в Одессу обоз с овсом из-за Балты, за 250 верст отсюда. Чумаки договорились доставить овес по 1 р. с четверти. На воз уложили они по 8-ми четвертей, следовательно, каждый чумака получил от своего воза 8-мь рублей. Плата, казалась бы достаточная. Но как чумацкие дороги не железные, и к тому же в апреле месяце и в начале мая шли дожди, то обоз, двинувшись с места 18-го апреля, прибыв сюда только 7-го мая, употребив таким образом на переход 240 верст ровно три недели. За прокорм каждую ночь на подножном корму своей пары волов, чумака платил 20 к. (по 10 к. со штуки) да за троекратный в сутки водопой 3 к. (по ½ каждый раз с вола). В течение двадцати дней он издержал, следовательно, на прокорм своих волов 4 р. 60 к. На собственное прокормление в пути и во время двухдневного пребывания в Одессе, а также и на обратный путь им оставалось 3 р. 40 к. Назад они, без сомнения, дойдут гораздо скорее, судя по состоянию дорог, – но много ли, да и принесут ли они что-нибудь своей семье? Они договорились было доставить отсюда соль по 10 к. с пуда, следовательно, по 4 р. с воза, поднимающего 40 пудов. Но сделка их, кажется, расстроилась, потому что обратные грузы не так легко находятся здесь. Чумаки эти – однодворцы, и один из них дворянин. Все они люди семейные и арендуют каждый по 8-ми десятин земли в имении графа Михаила Потоцкого. Не всякий чумацкий переход похож на рассказанный нами случай; но пусть их будет очень и очень немного, все же подобные факты приводят к самым грустным размышлениям о нашей промышленной неразвитости и не предприимчивости.

Мы сказали, что степные дороги, по которым доставляется хлеб в Одессу, хороши только в сухую погоду, и потому цена извоза по ним чрезвычайно изменяется в ненастье. Вчера, например, доставлена сюда партия пшеницы из с. Маяк, по 60 к. от четверти, а недели полторы назад, когда перепали дожди, заплачено за то же расстояние, по 1 р. 20 к. Чумака извозчик имеет вообще мало выгоды от подобного извоза, и иногда издерживает и весь заработок на одни путевые издержки, на прокормление себя и своего скота вовремя чрезмерно продолжительного

перехода, вследствие ненастья. В первые годы нынешнего столетия, когда население края было реже и когда большие пространства степей оставались свободны и никем не охраняемы, он мог еще рассчитывать, по всему почти протяжению дороги, на бесплатный выпас своего скота и сберечь кое-какую копейку. Теперь не то. Чумаки не встретят теперь ни одного клочка земли, который бы не принадлежал какому-нибудь владельцу и где бы он мог найти даровой корм. Сила обстоятельств полагает, следовательно, решительный предел дальнейшему существованию чумакования в том виде, в каком оно было прежде. С каждым годом, поэтому, цена сухопутного извоза, на прежних условиях, должна увеличиваться. В то же время должна увеличиваться и потребность в извозе, с развитием и улучшением нашего земледелия. Между тем, у нас ничего покамест не сделано для замены кочевого способа передвижения сухопутных грузов. Это тем грустнее, что он умирает собственно смертью, а не вследствие соперничества с железными дорогами, которые одни могли бы заменить его. Но где они, наши железные дороги? Нечего после этого дивиться, что цена хлеба бесплодно возвышается состоянием путей сообщения, и что есть и могут быть на белом свете земледельческие рынки и по выгоднее нашего».

## **2. Нарис «Спекулянт-аферист або і малим задоволеній» з газети «Одесский вестник» від 15 грудня 1862 р.<sup>147</sup>**

«30 числа прошлого июня месяца, часу в 6-м пополудни, в соляной магазин Б., на Пересыпи, зашел какой-то неизвестный человек, прилично одетый и скорее похожий на управителя какого-нибудь большого имения, чем на горожанина. Приказчик, зная, что подобные люди не покупают менее 50-ти пудов соли, принялся показывать ему с особенною старательностью все сорта, подробно объясняя наименование каждого сорта (по названию озера или же по фамилии владельца). Осмотрев соль, неизвестный господин заметил, что ему очень жарко и что он уморился, идучи пешком, потому, что экипаж его сломался, – и в заключение принялся за торг, предъявив запрос на две тысячи пудов соли. При таком большом спросе, торг, конечно, не затянулся долго, и скоро ударили по рукам.

Закурив сигару, покупатель собрался было уйти; но приказчик остановил его.

– Позвольте-с.

– Что такое?

– Позвольте-с задаток, – потому так уж водится в коммерции.

– О, любезнейший! На что тебе задаток, когда у меня валка готова. Она переночует тут на улице, а завтра утром начнем грузить. А там сочтемся.

– Если так, то очень хорошо-с. У меня, кстати, есть и двор; в нем могут переночевать ваши чумаки с возами.

– И прекрасно. Я сейчас распоряжусь.

Покупатель ушел из магазина и через полчаса возвратился снова с 28 чумацкими подводами. «Вот тут на дворе, сказал он чумакам, вы

<sup>147</sup> Константинопуло Н. П. Спекулянт-аферист, или и малим доволен // ОВ. – 1862. – 15 декабря.

переночуете, а завтра пораньше начнете набирать». Чумаки предъявили желание начать погрузку позже, так как день был воскресный.

– Хорошо, голубчики, хорошо, – как хотите: для меня все равно. Потом, обращаясь к приказчику, он заметил: «я еще найму одну валку, потому что этих 28 подвод будет недостаточно для двух тысяч пудов».

– Конечно, мало-с.

На радости от счастливого дня приказчика забрало любопытство узнать: с кем он имеет дело и где остановился благородный покупатель? Среди разговора, он не замедлил вклеить вопросы о том и о другом.

– Помещик из Старо-Константинова, – прелюбезно отвечал покупатель, – остановился в доме вдовы Степана Степановича Степанова наверху в №7. Вот если подняться отсюда в город, то, пройдя Греческую, повернуть направо; тут будет Воронцовский переулок, а оттуда налево спуститься вниз и тут как раз стоит дом С.С.Степанова. – На том и кончился субботний разговор.

На другой день, в воскресенье, приказчик, зная, что ему предстоит большой отпуск соли, пораньше встал и отправился в магазин. С своей стороны, и хозяин, предупрежденный с вечера о значительно продаже, не замедлил отправить в магазин и другого приказчика на помощь первому, чтобы предотвратить всякую остановку во время отпуска. Часу в 7-м туда явился и покупатель. Он объявил, что нанял еще одну валку из 24 подвод, которая расположилась в дальнем расстоянии от магазина. Потом, он обратился к чумакам и приказал двум из них, хозяевам, идти за ним, чтобы забрать рогожи, которые он купил с вечера у Е. Втроем они поднялись в город, дошли до какого-то магазина над спуском, и остановились. Покупатель заметил чумакам, что из этого магазина они возьмут рогожи. Чумаки возразили, что магазин заперт.

– Верно, приказчика еще нет; впрочем, он скоро должен быть. Обождав с минуту, он начал досадовать отчего так долго нет приказчика. Потом, обращаясь к чумакам, спросил: «А что хлопцы, где ваша подвода?»

– Какая?

– Да разве вы без подводы пришли?

– А так.

– Досадно! Я и не заметил, что вы оба идете пешком; но, впрочем, ничего. Отправься один из вас и приведи подводу, потому что на плечах вы не донесете сотню рогож. Ведь надо же застлать подводы, как следует, да и накрыть хорошенько соль.

Чумаки выразили одобрение.

– Так ступай, голубчик, один из вас за подводу, а другой пусть останется со мною. Сейчас должен быть приказчик; пока ты приедешь, мы изготавим рогожи. И поторопил уходившего, чтобы быстрее возвращался на место.

Между тем, оставшись наедине с чумаком, в ожидании приказчика, покупатель, среди разговора, вдруг опустил руки в карманы и начал искать чего-то с беспокойством, оглядываясь кругом; потом он остановился и,

достав свой портмоне, свободно вздохнул: «Ну слава Богу! Вчера получил за хлеб три тысячи руб.; думал, что потерял. Жаль, черт возьми, что у меня нет мелких, а то я сейчас проехал бы и привез этого подлого приказчика. Впрочем». ...он принялся было идти пешком; но потом взглянув на чумака спросил:

– Послушай, голубчик, как тебя звать?

– Данило.

– Вот, что, Данилушка, нет ли у тебя мелких денег при себе? Далеко стоит контора, идти пешком долго. А хочется проучить приказчика, чтобы вперед знал с кем имеет дело.

Чумак простодушно достал из кармана кожаный кошелек, высыпал из него на ладонь все свои деньги, и отдал покупателю.

– А сколько там?

– Не знаю; считайте.

Покупатель сосчитал: оказалось 4 руб. 30 к. сер.

– Больше нет?

– Нет.

– Немножко маловато... ну да делать нечего. Я разменяю 25-ти или 50-ти рублевую. Как только приеду, ты мне напомни об этих деньгах, чтобы не смешать их при расчете за фуру. Затем, сев на дрожки, которые ехали мимо, он отдал приказание, чтобы без него не принимали рогожи, в случае если придет приказчик.

Только и видели покупателя!

Вечером того же дня собрались в магазине все договоренные чумаки. Приказчик ходил по магазину с поникшей головою, и видимо был не в духе (вероятно, он также поплатился, как и чумаки). «Как же я был глуп, – говорил он, – как я вчера не мог понять его ответа».

– Да и я не разобрал, сказал Данило, – да поздно.

– Не тужи, Данило, вмешался другой чумак: не ты один попался. Он и с меня содрал три рубля в задаток».

### **3. Уривок з «Летючих заміток» газети «Одесский вестник» від 11 лютого 1864 р.<sup>148</sup>**

«На днях, мне передали анекдот из прошлых времен нашей полиции. Хотя это может быть и позднее воспоминание, но не мешает иногда пользоваться и уроками прошлого в назидание будущему. Чумаки поймали однажды вора на деле: он тащил с воза свиту. Против обыкновения, они не судили его своим судом, а повели в часть. Пристав, выслушав в чем дело, приказал обыскать вора, – и при этом в голенище сапога нашел кошелек, в котором было несколько ассигнаций меди и два серебряные рубля. Пристав посчитал деньги – их было 15 руб. с мелочью, – и положил в свой карман, за исключением одного серебряного рубля, который почему-то показался ему подозрительным. – «У кого ты взял этот рубль, мошенник?» спросил он вора. – «У одного человечка на базаре». – «Да знаешь-ли, что этот рубль фальшивый! Ступай, приведи мне сейчас того человека». – С этими словами, он

<sup>148</sup> Летучие заметки // ОВ. – 1864. – 11 февраля.



сунул оторопевшему вору монету, и вышел. Вор, подумал секунды две, понял «штучку» и быстро оставил часть. Чукаки-же остались дожидаться возвращения вора, чтобы увидеть, «какая ему будет мука»? Час спустя, пристав вышел на двор и, видя чумаков, закричал на них: «чего тут стоите? где вор?» – «А на базар-же пошел шукать человечка». – «И вы не пошли за ним? Ну, так пробирайтесь-же теперь сами на базар, найдите его непременно и приведите сюда». Чумаки почесали затылки, да и пошли к своим возам».

#### **4. Уривок з «Летючих заміток» газети «Одесский вестник» від 21 липня 1864 р.<sup>149</sup>**

«Валка чумаков, сдавши свою пшеницу, выезжала в обратный путь. На Почтовой улице к чумакам подошел еврей, и спросил, куда они едут? Получив на это ответ, он изъявил желание ехать вместе с ними, по одному пути. Сторговавшись за проезд и, сойдясь в цене, он дал одному из чумаков бронзовую игральную марку. «Вот, говорит, тебе червонец; он ходит 5 р. 70 к.; ты дай мне 3 рубля, а 2 р. 70 к. останутся у тебя в задаток. Да пойдем, пожалуй, со мной: заберем мои вещи». Чумак не задумавшись дал еврею три рубля сдачи, а тот повел его к угловому трактиру на Ришельевской улице и приказал ему подождать себя у входа, а сам, взойдя в трактир, вышел из него задними дверьми на другую улицу, и был таков. Чумак, обождавши некоторое время, решился войти в трактир поискать своего седока; но не нашел еврея, показал бывшим там людям мнимый червонец. Когда его стали уверять, что он обманут евреем, то он только сомнительно покачал головой. Вышедши из трактира, чумак еще долго стоял у входа, поджидая художника-еврея и посматривая по временам на предательский «золотый».

#### **5. Стаття «Дещо на захист чумаків» з газети «Одесский вестник» за 1865 р.<sup>150</sup>**

«Много высказано в печати о том, каким неприятностям подвергается чумак в дороге, пока не доберется до Одессы. В одном месте прижимает его корчмарь за выпас, в другом какая-нибудь бородка – за водопой и т. п. О том, как поступают с этим бедным тружеником у нас, в Одессе, так называемые комиссионеры (приниматели груза), ничего до сих пор не было сказано в печати. А между тем поступки этих господ – верх бесчеловечности. Отправляется, например, чумак из Умани в Одессу; грузитель или сам отправитель снабжает его накладной, в которой значится кроме количества и качества груза, цена извоза и счет полученных чумаком при нагрузке извозных денег; причем всегда в накладной означает, что остальные по расчету извозные деньги чумак имеет получить в Одессе по благополучной доставке и сдаче товаров целостью, весом, или мерою, как набрал на подводы. Является чумак к комиссионеру, и по

<sup>149</sup> Летучие заметки // ОВ. – 1864. – 21 июля.

<sup>150</sup> С.Ф. Нечто в защиту чумаков // ОВ. – 1865. – 26 июня.

предъявлении накладной начинается приемка; но тут со стороны комиссионера и его служителей, употребляются такие ухищрения, что по сдаче продукта непременно оказывается недостача против накладной, – и, заметьте, всегда почти на такую сумму, которая соответствует остатку следуемых чумаку извозных денег. Так делают те гг. комиссионеры, которые имеют хотя малую толику совести; но другие показывают чумаку такую недостачу, что чумак, кроме лишения следуемого ему остатка извозной суммы, остается еще должен от 10 до 20 руб., а иногда и более. Для взыскания же с чумака этого долга, они составляют от его имени долговую расписку в том, что как во вымерке доставленного продукта оказалась недостача по столько-то четвертей, на такую-то сумму (разумеется, согласно существующим в Одессе ценам), то он, такой-то чумак, обязан эти деньги, по прибытии на место жительства, уплатить наличными или отработать. Чумак об этом порою ничего не знает, а между тем его закабалят самым верным способом. Расписки эти составляются таким образом: сам комиссионер, или служитель его, доставляет маклеру справку о звании, имени и фамилии чумака, и, произвольно, число недостающего будто бы продукта. Маклер составляет по этой заметке расписку; писец его расписывается за неграмотного мужика, и потом расписка свидетельствуется в какой-нибудь полицейской части, преимущественно во 2-й и 3-й. Фабрикацией таких незаконных расписок без ведома и согласия дателя, занимаются только три городовые маклера, А.Ф., М.Ш. и М.В. Если же случается смысленный чумак, бывалый, и если он не дастся в обман при сдаче хлеба, то его просто прогонят с магазина. Чумак оставляет возы и направляется в полицию. Пока полиция окажет ему какую-нибудь помощь, комиссионер успеет, через посредство своего маклера, составить вышесказанным образом акт, за подписью надзирателя или помощника пристава, в том, что по требованию такого-то комиссионера, он, надзиратель, присутствовал при вымерке транспорта такого-то продукта, доставленного таким-то чумаком и оставленного им без надзора, причем, противу накладной, оказалась недостача в столько-то четвертей ли пудов, на такую-то сумму, согласно указания г. комиссионера. Такого рода акты *составляются* не самим приставом, или помощником его, или надзирателем, – а ими только *подписываются*. Когда же является полиция к оставленному обозу, продукт разумеется, уже давно ссыпан, а импровизированный акт уличает бедного чумака в недобросовестности. Пора бы некоторым гг. комиссионерам перестать обижать бедных чумаков, неопытных и неграмотных тружеников».

**Taras Goncharuk**

***Chumaks and Odessa (by the materials of the newspaper***

***«The Messenger of Odessa» in the end of 1830<sup>th</sup> – in the middle of 1840<sup>th</sup>)***

*The article studies the publication of the newspaper «The Messenger of Odessa» 1858 – 1867 about Chumaks which were a kind of Ukrainian merchants. In particular it analyzes the following ones: about difficulties of Chumaks transportations to Odessa, about the impact Chumaks on the state Odessa streets,*

*about cases where Chumaks in Odessa became victims of criminal elements and police abuse, about cheating Chumaks by Odessa dealers etc. It is concluded, that «The Messenger of Odessa» not only covers issues related to the stay in Odessa Chumaks, but often defended Chumaks.*

**Keywords:** Chumacks, Odessa, «The Messenger of Odessa».

**Тарас Гончарук**

**Чумацький промысел и Одесса (по материалам газеты «Одесский вестник» конца 1850-х – середины 1860-х гг.)**

*В статье рассматриваются публикации газеты «Одесский вестник» 1858 – 1867 гг. посвященные чумацкому промыслу. В частности анализируются публикации: о трудностях чумацких перевозок в Одессу; о влиянии чумаков на состояние одесских улиц; о случаях, когда чумаки становились в Одессе жертвами криминальных элементов и полицейского произвола; об обмане чумаков одесскими перекупщиками и др. Делается вывод о том, что «Одесский вестник» не только освещал вопросы, связанные с пребыванием в Одессе чумаков, но и нередко выступал в их защиту.*

**Ключевые слова:** чумаки, Одесса, «Одесский вестник».

**Рецензент:** О.І.Гуржій, д.і.н., провідний науковий співробітник (Інститут історії України НАН України)

УДК 94(477.7) «Чайковський»

**Володимир Полторац**

**АДАМ ЧАЙКОВСЬКИЙ У ЧОТИРИКУТНИКУ  
ПАРИЖ – СТАМБУЛ – ПЕТЕРБУРГ – ВАРШАВА**

*У статті на основі опублікованих документів з'ясовані основні віхи життя сина відомого політичного діяча ХІХ ст. Михайла Чайковського – Адама. Його біографія дає можливість уточнити та дослідити невідомі сторінки життя та діяльності самого М.Чайковського (Садик-паші). Народившись в Парижі, отримавши освіту у Франції та взявши участь у франко-пруській війні на її боці, військову кар'єру Адам Чайковський розпочав у Стамбулі. Прослуживши майже півтора десятки років в османській армії, він продовжив кар'єру в російській армії – дослужився до рангу генерал-майора і вийшов у відставку. Опинившись в Сімферополі, він на схилі свого життя у 78 років був пограбований більшовиками – кінець життя зустрів скоріш за все у Варшаві – хоча достеменних відомостей про це в нашому розпорядженні немає. Доля цієї людини в умовах геополітичних трансформацій другої половини ХІХ – початку ХХ ст. показова і авантюрна водночас.*

**Ключові слова:** Адам Чайковський (Тимур-бей), Михайло Чайковський (Садик-паша), Владислав Чайковський (Музафер-паша), Іван Брюховецький.

Примхи долі роблять дітей визначних історичних постатей заручниками їхнього походження. Не те, щоб більшість протистояла такому вимушено яскравому уродженню, проте бувають випадки, коли відомість самого «героя історії» обумовлена діяльністю його сина. Що б знали ми про Христофора Колумба, якби не «популяризаторська» діяльність його синів Дієго та Фернандо? Адже навіть континент, відкритий Колумбом, промовисто був названий вченими Америкою,